

Ders 12

Ыңгайлар жана түрлөрү (Tasarlama kipleri ve түрleri)

Fiiller, cümle içinde özne tarafından yapılan hareketi belirtmek için çeşitli çekim ekleri alırlar. Bu demektir ki yüklem özneyle belli bir zaman ve şahıs ekleri eşliğinde münasebet kurar. Fiilin kök veya gövde şekillerine eklenerek onları faile bağlayan eklere fiilin çekimleri veya kipleri denir. Bu ekler, fiilin anlamına müdahale etmeksizin onun sadece şekilsel (gramer) anlamlarını değiştirir. Şahıs kategorisi bütün fiiller için umumî olduğu halde zaman bildirimlerinin bütün fiiller için gösterilmesi şart değil. Fiil çekimleri genel olarak görevlerini iki fonksyon üzerinde yaparlar. Birincisi, *баяндагыч* (bildirme) kipleridir. *Этииттин чактары* diye adlandırılan bu fonksyon, yapılan, yapılmakta olan ve yapılacak hareketleri bildirir ve fiilin *чак* (zaman) ile ilgili fonksyonudur. Fiil bu fonksyonunu zaman ekleri vasıtasıyla yerine getirir: *Мен көрдүм/ көрүп турамын/көрөмүн.*(Ben gördüm/ görüyorum/ göreceğim) gibi.

İkincisi ise *ыңгайлаштырма* (tasarlama) fonksyonudur. Burada hareketin yapılması özne tarafından belli durumlara göre tasarlanır. Kırgız gramerlerinde bu fonksyon için *Этииттин ыңгайлары* (Fiil kipleri) terimi kullanılır. Kırgızcada fiilin aşağıdaki gibi tasarlama kipleri vardır.

<i>Буйрук ыңгай</i>	Emir kipi
<i>Шарттуу ыңгай</i>	Şart kipi
<i>Тилек ыңгай</i>	İstek kipi
<i>Ният ыңгай</i>	Niyet kipi
<i>Керек ыңгай¹</i>	Gereklilik kipi.

Буйрук ыңгай (Emir kipi)

Bu kip, yapılan eylemin emir şeklinde yerine getirilmesini gerektirdiği için *Буйрук ыңгай* (Emir kipi) terimi ile verilmiştir. Emir kipini başka kip türlerinden ve bütün fiillerden ayırt eden husus, kendine özgü şahıs eklerine sahip olmasıdır. Bütün fiiller için umumî olan I., II.tip şahıs ekleri Emir kipinde kullanılmaz. O nedenle emir kipi, bazı araştırmacılar tarafından fiilin 3.tip şahıs eki olarak da bakılmaktadır².

Kırgız gramerlerinde Emir kipinin I. şahıs ekleri üzerine iki farklı bakış açısı vardır. Birincisi, I. tekil şahıs için *-АйЫн*, çoğul için *-АлЫ* ekleri gösterilir ve *Буйрук-каалоо ыңгай* (Emir-istek kipi) terimi ile belirtilir. İkincisi de, Emir kipinde I.şahıs eki yoktur³ fikri. Biz bu hususta birinci görüşü benimsiyor ve emir kipi

¹ Kırgız gramerlerinde fiilin bu şekline ayrı kip olarak bakılmamış ve hususi bir terimle de adlandırılmamıştır. Türkçedeki ayrı kip türü olarak bakılmasının Kırgızca için de uygun olabileceği düşüncesiyle 1994-1995 yıllarında Türk Dil Kurumu'nun Ortak Dil Projesi kapsamında yazdığımız ve hala da yayımlanmamış gramerimizde “Kerek ıңгай” terimini ilk defa kullanmıştık. Bu terim, daha sonra bu yayımlanmamış proje malzemesinden yararlanan yazarlar tarafından (bkz. Kasapoğlu-Çengel, H., *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara, 2005.s.249) “benimsenerek” kullanılmıştır.

² Ergin, M., *Türk Dil Bilgisi*,s.304-308.

³ *Kırgız adabiy tilinin grammatikası*, 1980, s.367-373; Abduldaev, E., Davletov, S., *Kırgız tili*, Frunze,1986, s.185.

eklerinin sadece emir değil, istek, çağrı, hayırdua, beddua gibi modal anlamları da içerdiğini dikkate alarak *Буйрук-каалоо ыңгай* terimi ile belirlenmesini destekliyoruz. Kırgızcada Emir kipinin şahıslara göre çekimi şu şekildedir.

<i>Мен алайын.</i>	Ben alayım.
<i>Сен ал.</i>	Sen al.
<i>Сиз алыңыз.</i>	Siz alın(-ız).
<i>Ал алсын.</i>	О alsın.
<i>Биз алалы.</i>	Biz alalım.
<i>Силер алгыла.</i>	Siz alınыз.
<i>Сиздер алыңыздар.</i>	Sizler alınыз.
<i>Алар алышсын.</i>	Onlar alsınлар.

Айдай мага телефон чалып: “Сага конокко келелиби?” деп сурады.
Балдарыма: “Тез келгиле, мен ооруп калдым” деп телеграмма урдум.
Чыда, кызым, атаң келсин, сага каалаганыңдын баарын алып берет.
Сен отур, апа, телефонду мен алайын.
Дүкөндү кечинде эрте жапкыла, эртең менен эрте ачкыла!

Көнүгүүлөр

1. Аşağıdaki fiillerin Emir kipide olumlu ve olumsuz çekimlerini yapınız:
сат-, сура-, жөндө-, изилде-, тапшыр-, кучакта-, айда-, өткөр-.

2. Boşlukları şahıslara göre uygun emir kipi ekleri ile tamamlayınız.

Акматтын машинесин көр..... ? - Мейли, көрсө көрөлү.
Буюмдарды үйгө ташы.....? - Жок, ташыба.
Бүгүн лотерея билетин сатып ал..... - Эмне түш көрдүңбү?
Сизге жардам бер..... ? - Рахмат, кереги жок.
Эркинди кечинде биздикине чакыр..... . - Макул, байке.
Үйгө такси менен кет.....? - Эмне акчаң көппү?
Эртең досумдукуна бар.....? - Ал сени чакырдыбы?

3. Diyalogları okuyunuz, benzer diyaloglar yaparak pratik yapınız.

- Болот: *Эртең бизде сынак. Ошондуктан мен бүгүн өткөн темалардын баарын окуюн. Эрежелерди кайталайын. Бүгүн менин эч убактым болбойт. Айдай, сен апама жардам бер. Дүкөнгө Мурат барсын.*
- Апасы: *Камсанаба, уулум. Сынагыңа жакшылап даярдан. Начар баа алып мени уят кылба.*
- Болот: *Жарайт, апаке, мен сизди эч качан уят кылбайм. Сиз бүгүн Айдай менен Муратты жумишаңыз.*
- Айдай: *Байке, анда мен азыр дароо үйдү жыйнайын, идиш-аяктарды да жууй салайын. Анан курбум экөөбүз сабак окусак болобу?*
- Болот: *Ошент.*

Каунаклар

Abduldayev E., Azırkı kыrgız tili. Bişkek, 1998.

- Asanaliev Ü., Lobnor tilinin grammatikalık kıskaçı oçerki, Frunze,1964.
- Bartold V.V., Kirgızı.- Soçineniya. M.,1963, T.2, Çast I., s.509-510.
- Baskakov N.A., Tyurkskiye yazıkı. Moskova ,1960.
- Batmanov İ.A., Kratkoye vvedeniye v izuçeniye kirgizskogo yazıkı. Frunze, 1947.
- Batmanov İ.A., Sovremenniy kirgizskiy yazık. Frunze,1963.
- Baytur A., Kirgız tarihının leksiyaları. Bişkek,1992.
- Biçurin N.Y. Sobraniya soçineniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevniye vremena. T.I, M.-L.,1950.
- Cumakunova,G. (2002).“Kirgız Türkçesi”. Türkler Ansiklopedisi.Ankara:Yeni Türkiye Yay. Cilt 19, s.596-606.
- Cumakunova, G. (2005). Türkçe-Kirgızca Sözlük. Bişkek: Manas Üniversitesi Yayınları.-1000s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. (Türkçeden Kirgızcaya). Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G.(1999). Rahat Razak ile beraber, Baldar angemeleri. Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1- 112s.
- Cumakunova, G.(2001). Engin Köseoğlu: Tonton Ene. Ankara: Diyanet İşl. Başk.Yay. 1-88.
- Cumakunova, G.(2003). Veli Aba. Ankara: Diyanet İşl.Başk. Yay.1-136.
- Cusupakmatov L.,Otnoşeniye kirgizskogo yazıkı k sibirskim tyurkskim yazıkam. Frunze,1983.
- Çorotegin T.K., Moldokasimov K.S., Kirgızdardın cana Kirgızstandın tarihi. Bişkek,2000.
- Direnkova N.P., Grammatika şorskogo yazıkı. Moskva,1979.
- Grammatika hakasskogo yazıkı. Moskva, 1975.
- Hu Zhen-Hua, Guy İmart, Fu-Yü Girgis : A tentative description of the Easternmost turkic language. Univ. Of Calif. at Santa Barbara.
- İshakov F.G., Palmbah A.A. Grammatika tuvinskogo yazıkı. Moskva,1961.
- Karayev O., Vostoçniye avtorı o kirgızah. Bişkek,1994.
- Kirgız adabiy tilinin grammatikası. Frunze, 1980.
- Malov S.E. Drevniye i noviye tyurkskiye yazıkı.-İzvestiya AN SSSR, T.XI, Vıp.2., Moskva,1952.
- Malov S.E., Lobnorskiy yazık, Frunze,1956.
- Malov S.E., Yazık celtih uygurov: Slovar, grammatika. Alma-Ata,1957.
- Malov S.E., Yeniseyskaya pismennost tyurkov: Teksti i perevodı.M.-L., 1952.
- Oruzbayeva B.O., Kirgizskiy yazık.- Yazıkı mira: Tyurkskiye yazıkı.- Bişkek,1997,s.286-289.
- Tınıstanov K.,Kirgız tili. T.I-II, İstanbul,1998.
- Tenişev E.R., Drevniy kirgizskiy yazık, Bişkek,1997.
- Tenişev E.R., O dialektah uygurskogo yazıkı Sinszyana.- Tyurkologičeskiye issledovaniya. M.-L.,1963.

Tenişev E.R., O yazıke kırıgızov uyezda Fuüy (KNR).- Voprosı yazıkoznaniya,1966, No 7, s.88-95.

Tenişev E.R., Stroy sarı-uygurskogo yazıka. M.,1976.

Tekin T., Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi.- Erdem Dergisi.C.5,sayı 13,1990. S.141-168.

Yunusaliyev B.M.,Kırıgız dialektologiyası, Frunze,1971.

Yunusaliyev B.M., Problema formirovaniya obşenarodnogo kirgizskogo yazıka.- Voprosı yazıkoznaniya,1955, N 2, s.30-41.